

Paper Accepted*

ISSN Online 2406-0895

Историја медицине / History of Medicine

Јелена Јовановић-Симић^{1,†},

Др Аврам Фаркић (1866–1925), оснивач и власник првог завода за физикално лечење у Србији

Dr Avram Farkić (1866–1925), the founder and the owner of the first physical therapy institute in Serbia

¹ Музеј Српског лекарског друштва, Музеј науке и технике, Београд, Србија

Примљено/Received: December 5, 2017

Ревизија/Revised: January 22, 2018

Прихваћено/Accepted: January 23, 2018

Online First: February 6, 2018

DOI: <https://doi.org/10.2298/SARH171205011J>

* **Accepted papers** are articles in press that have gone through due peer review process and have been accepted for publication by the Editorial Board of the *Serbian Archives of Medicine*. They have not yet been copy edited and/or formatted in the publication house style, and the text may be changed before the final publication.

Although accepted papers do not yet have all the accompanying bibliographic details available, they can already be cited using the year of online publication and the DOI, as follows: the author's last name and initial of the first name, article title, journal title, online first publication month and year, and the DOI; e.g.: Petrović P, Jovanović J. The title of the article. *Srp Arh Celok Lek*. Online First, February 2017.

When the final article is assigned to volumes/issues of the journal, the Article in Press version will be removed and the final version will appear in the associated published volumes/issues of the journal. The date the article was made available online first will be carried over.

† **Correspondence to:**

Dr Jelena Jovanović-Simić

Srpsko lekarsko društvo

Džordža Vašingtona 19, Београд, Србија

E-mail: jelena.simic@muzejnt.rs

Др Аврам Фаркић (1866–1925), оснивач и власник првог завода за физикално лечење у Србији

Dr Avram Farkić (1866–1925), the founder and the owner of the first physical therapy institute in Serbia

САЖЕТАК

Методе физикалне медицине, од којих су многе емпиријски коришћене још од античког периода, у Европи су постале посебно популарне у 19. веку. Из тог периода потичу и први радови Срба лекара у овој области. Др Константин Пеичић писао је о Призницевој методи хидротерапије (1838 и 1839), а др Димитрије Радуловић публикавао је 1842. своју докторску дисертацију о медицинској гимнастици на латинском језику.

Средином 19. века у Кнежевини Србији примењиване су хидротерапија (др Андрија Ивановић, 1850) и електротерапија (др Јован Валента, 1857). Међу пионирима физикалне медицине у Србији истакнуто место припада др Авраму Фаркићу. Фаркић је основао 1896. у Београду први српски завод за физикално лечење, а две године касније и *Први завод за ортопедију, шведску гимнастику и масажу*. Заводи су 1899. године спојени у једну институцију. Након смрти др Фаркића 1925. године Завод је под његовим именом радио до немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. Разноврсност и континуирано увођење модерних терапијских процедура биле су одлике Завода током свих 45 година његовог постојања.

Доктор Фаркић је био и иницијатор оснивања Акционарског друштва „Терапија“ које је 1911. године отворило „Завод за лечење водом и електриком Терапија“, први завод за физикалну медицину у Врњачкој Бањи, најмодернији бањски санаторијум у Србији до Првог светског рата. Др Фаркић је био управник „Терапије“ током бањских сезона 1911, 1912, 1913. и 1924. године.

Кључне речи: хидротерапија; електротерапија; физикална медицина; Аврам Фаркић; Србија

SUMMARY

Methods of physical medicine, many of which have been empirically applied since the ancient times, have become particularly popular in 19th century Europe. The first examples of the works of Serbian doctors in this area originate from the same period. In 1838 and 1839 Dr. Konstantin Peičić wrote about Prissnitz's method of hydrotherapy. In 1842, Dr. Dimitrije Radulović published his doctoral dissertation in Latin concerning medical gymnastics.

In the middle of 19th century, in the Principality of Serbia, treatments of hydrotherapy (by Dr Andrija Ivanović, 1850) and electrotherapy (by Dr Jovan Valenta, 1857) were applied. Among the pioneers of physical medicine in Serbia, Dr Avram Farkić is a very important figure. In 1896, Farkić founded the first Serbian institute for physiotherapy in Belgrade, and two years later, the *First Institute for Orthopedics, Swedish Gymnastics and Massage*. These institutions were merged in 1899. After the death of Dr. Farkić in 1925, the Institute worked under his name until the German bombing of Belgrade on April 6, 1941. The diversity as well as the continuous introduction of modern therapeutic procedures were the main characteristics of the Institute during the 45 years of its existence.

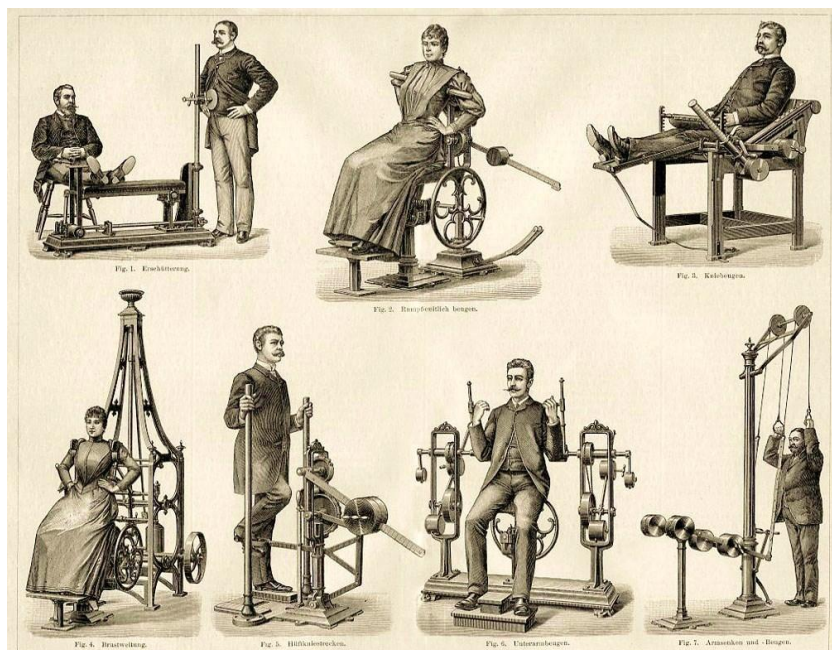
Dr Farkic was also the initiator of the establishment of the Joint Stock Company "Therapy", which founded the first institute for physical medicine in Vrnjačka Banja – the *Institute for Treatment by Water and Electricity 'Therapy'* in 1911. Until the First World War it was the most modern spa sanatorium in Serbia. During spa seasons of 1911, 1912, 1913 and 1924, Dr. Farkić himself was the manager and the main physician of the "Therapy".

Keywords: hydrotherapy, electrotherapy, physical medicine, Avram Farkić, Abraham J. Farchy, Serbia

ОСНОВИ РАЗВОЈА ФИЗИКАЛНЕ МЕДИЦИНЕ У 19. ВЕКУ

Модерна медицина, настала на темељима развоја природних и техничких наука, током 19. века проникла је у многе физиолошке и патолошке процесе у људском организму али још увек није располагала ефикасном терапијом за лечење бројних обољења, у првом реду заразних и хроничних. С друге стране, унапредовала индустријализација у западноевропским земљама и последично пренасељавање градова резултирали су повећањем стопа обољења првенствено у радничкој популацији, а све већи здравствени проблем представљала су и професионална обољења. На тој основи развио се јавноздравствени покрет који је промовисао хигијену као нову науку и резултирао доношењем првих закона о заштити здравља становништва. Ренесансу су доживели *природни* начини лечења и очувања здравља, чије су поједине

процедуре биле познате и емпиријски коришћене вековима. У *златном веку медицине* оне су постављене на научне основе, а техничке могућности индустријског доба учиниле су их ефикаснијим. Од ихтиоелектротерапије преко употребе галванских струја, франклинизације и фарадизације, електротерапија је напредовала до коришћења Теслиних струја високе фреквенције. Хидротерапију, коју су емпиријски примењивали и широм Европе популарисали Призниц (Vincenz Prißnitz, 1799–1851) и Кнајп (Sebastian Anton Kneipp, 1821–1897), као научну дисциплину утемељио је др Вилхелм Винтерниц (Wilhelm Winternitz, 1835–1917). Холандски лекар Мезгер (Johann Georg Mezger, 1838–1909) промовисао је медицинску масажу, а Швеђанин Линг (Pehr Henrik Ling, 1776–1839) установио је медицинску гимнастику (1813) чије су технике даље усавршавали његови следбеници [1]. Лингов земљак др Густав Зандер (Jonas Gustav Vilhelm Zander, 1835–1920) осмислио је *механоџерапију* која се изводила помоћу специјално конструисаних машина за активно вежбање, пасивно вежбање и за „механичке операције“ (вибрација, перкусија и трљање) [2].

Слика 1. Вежбе на Зандеровим справама, деведесете године 19. века.
Figure 1. Exercises on Zander's machines, 1890s.

Од првог Зандеровог института основаног у Стокхолму 1865, популарност ових установа достигла је врхунац почетком друге деценије 20. века – 1911. године у свету их је било 150 [3]. Све ове методе биле су основ за развој модерне физикалне медицине (слика 1).

ПОЧЕЦИ ПРИМЕНЕ ФИЗИКАЛНЕ МЕДИЦИНЕ У СРБИЈИ

Историјски развој физикалне медицине у Србији проучаван је спорадично и фрагментарно. Поред поглавља о развоју служби физикалне медицине и рехабилитације у монографијама појединих здравствених установа, публиковано је и неколико историографских радова. Вредни подаци налазе се и у појединим књигама и радовима чији примарни циљеви истраживања нису били у тој области. Тако је Томандл у биографији др Константина Пеичића (1802–1882) неколико страна посветио Пеичићевом интересовању за хидротерапију [4]. Пеичић је био први Србин који је писао о том начину лечења након што је 1838. године боравио у Графенбергу ради упознавања са Призницовим методама. Своја запажања изнео је прво у чланку *Мој њуј у Гrefенберџ к Викенџији Призницу и његовој целишћелној ладној води*

публикованом у неколико наставака у Србском народном листу [5], а затим и у књизи *Викенїїй Прїсницї, њѣтова ладноводна лекарїя и садашњи и бивши болници у Грѣфенберѣу* (1839).

Три године касније, Димитрије Радуловић (1814–1865), родом из Беле Цркве у Банату, у Пешти је одбранио докторску дисертацију у којој је разматрао значај медицинске гимнастике са становишта физиологије и дијететике. Дисертацију, која је објављена на латинском језику под насловом *Dissertatio inauguralis medica de gymnastica medica, physiologico et diaetetico respectu*, кратко је описао Мирко Дражен Грмек [6]. Колико је познато, Радуловић се у пракси није бавио медицинском гимнастиком, па се међу пионире у тој области сврстава и др Северијан Завишић (1817–1885). Славко Јовин наводи да је Завишић, који је живео у Бечу, у том граду 1871. године отворио „Институт за шведску корективну гимнастику и ортопедију“ [7].

Средином 19. века и у Кнежевини Србији почеле су да се примењују неке процедуре физикалне медицине. Године 1850, др Андрија Ивановић (1805–1880), у то време бивши физикус Округа крајинског, отворио је у близини Неготина приватно бањско лечилиште које је радило по принципима Призницевог лечилишта у Графенбергу. Било је намењено лечењу оболелих од сифилиса, болести ендемски распрострањене посебно у том округу [8]. Ивановићево лечилиште, које је за рад имало одобрење Министарства унутрашњих дела, није било дугог века јер је он већ наредне године напустио Србију. У то време су, иначе, у сврхе лечења већ коришћене бањске минералне воде.

Из педесетих година 19. века датирају и за сада најстарији пронађени документи о употреби електротерапије у Србији. Судећи по њима, пионир у овој области био је др Јован Валента (1823–1887), који је као физикус Округа смедеревског, у лечењу својих пацијената примењивао фарадизацију. На претпоставку да је то тада била потпуно нова терапијска процедура у Србији наводи чињеница да је Валента у допису који је 1858. године упутио Министарству унутрашњих дела објаснио преимућства електротерапије код појединих обољења, навео да је 1857. „њих више средством индуктивног електрицитета лечио“ и затражио да се одреди такса за ту врсту лечења. Министарство није одредило таксу већ је издало решење у којем се налаже да се поступа на исти начин као и код вршења „већих операција“ – да пре примене електротерапијске процедуре лекар направи „јасну погодбу“ са пацијентом о цени лечења [9].

Пролећа 1871. у парном купатилу трговца Николе С. Шоповића, једном од првих модерних парних купатила која су крајем педесетих година 19. века почела да замањују турске амаме, Београђани су имали прилике да добију још и „сваког рода минерала и биља за купање ради лечења од сваковрсних болести“. Тадашњи закупац купатила Матија Безуха, очигледно предузимљивог пословног духа, ангажовао је и приватног београдског лекара др Хермана Ландауа ради давања „стручних савета“ публици. Ландау је јутром ординирао у „купатилској

канцеларији“, а за кориснике купатила имао је одвојен и један поподневни сат, када их је примао у свом стану [10].

Двадесет пет година касније, баш у Шоповићевом купатилу, које се налазило у Савамали, на месту на којем је данас зграда Економског факултета, др Аврам Фаркић отворио је први завод за физикално лечење у Србији, тада под називом *Први српски завод за лечење хладном водом и масажом*. Од 45 година колико је постојао, Завод је 29 година био под Фаркићевом управом. Разноврсност и континуирано увођење модерних терапијских процедура биле су одлике Завода током свог времена његовог постојања. Међутим, Завод се у медицинској историографији ретко и само узгредно спомиње, а за име др Фаркића, којем несумњиво припада истакнуто место међу пионирима у области физикалне медицине у Србији, везује се искључиво *Завод за лечење водом и електриком 'Терапија'* у Врњачкој Бањи. У досадашњим покушајима да се истраже почеци физикалне медицине у Србији начињена је и једна грешка. Наиме, у неким радовима наведено је да су први завод за физикалну медицину у Србији основали 1888. године у Нишу доктори Павле Јевтић, Божидар Занфт и Драгутин С. Петковић [11]. Два пута је објављен и „факсимил“ странице Српских новина на којој је „публикован“ чланак о оснивању нишког Завода под насловом „Један културни задобитак – лекарима и болницама“ [11, 12]. Чланак јесте публикован али не у Српским новинама већ у Правди, у броју од 21. новембра 1906. године, на насловној страни [13]. Наслов чланка је гласио „Један културни задобитак – лекарима и болницама“. Битно је напоменути да 1888. године ни Павле Јевтић ни Драгутин С. Петковић још нису били доктори медицине, што додатно потврђује нетачност навода у поменутих радовима. Назив нишког завода – Први српски завод за физикално лечење – није био истоветан називу старијег, Фаркићевог завода па је такође могао да садржи придеве „први“ и „српски“.

Доктор Аврам Фаркић био је лекар-практичар који је пратио новине у својој струци, послован човек и одличан организатор. Колико је познато, није објављивао стручне и научне радове. За утемељење и развој физикалне медицине као академске дисциплине у Србији заслужан је др Лазар Ненадовић (1870–1939), први професор који је на Медицинском факултету у Београду предавао предмет тада под називом физикална терапија и балнеологија (изабран у звање доцента 1923), писац првих уџбеника из ове области и оснивач Завода за физикалну терапију и балнеологију (данас Клиника за физикалну медицину и рехабилитацију Клиничког центра Србије) [14, 15].

ДР АВРАМ ФАРКИЋ (1866–1925)

Аврам Фаркић је рођен 12/24. октобра 1866. године у Силистрији у Бугарској. Отац му се звао Јосиф Фархи (презиме је навођено и као Фарки). У време Аврамових студија Јосиф није био међу живима [16]. Није познато када се породица доселила у Србију али на основу чињенице да је Аврам завршио гимназију тек у 22. години, могло би се претпоставити да то

није било пре 1880/81. године. У породичним сећањима које је забележила Фаркићева унука постоји податак да је Аврам имао сестру Солчи и једног брата (име није наведено) [17]. Према подацима Емила Ешкеназија Луингера, истраживача историје јеврејских породица у Србији, Аврам је поред сестре Солчи (1864–1942) удате Леви, која је страдала у Холокаусту, у Београду [18], имао три брата: Хајима Ј. Фархи (1855–1910), Јеошуу-Јешу Ј. Фархи (1857–1917) и Исака Ј. Фархи (1861–1937). [19] У прилог ових навода говорила би документа из Фаркићевог досијеа са Медицинског факултета у Бечу у којима је при упису семестара као турске наводио мењачку фирму „Браћа Фархи“.

Слика 2. Др Аврам Фаркић (1866–1925)
Figure 2. Dr. Avram Farhić (1866–1925)

Хајима Ј. Фархи. У документима Универзитета у Бечу Аврам се води под именом Абрахам Ј. Фархи (Abraham J. Farhy) [20]. Посрбљену верзију презимена почео је да користи по повратку са студија 1895. године (слика 2).

Аврам је у Крагујевцу завршио тадашњу седморазредну гимназију и положио испит зрелости јуна 1888. [21]. У сећањима на гимназијске дане, споменуо га је школски друг Владимир Ј. Радојевић, касније историчар, професор Друге мушке гимназије и просветни саветник. Описујући прославу школске Славе – Светог Саве 1887, Радојевић, кога су другови предложили да уз гусле отпева песму „Јека од гусала“ Јована Драгашевића, каже: „Дође и Свети Сава. Увече дође по мене цела дружина. Одосмо сви заједно у

’Илицу’, где су се тада приређивале забаве. Они се гредом отимају ко ће да понесе гусле ко гудало. Ту је и Врчевић Андреја, и Фаркић Аврам! Дивни другови! А још дивнија деца Шумадије и васпитаници велике Гимназије“ [22].

Школске 1888/89. Фаркић се уписао на Медицински факултет Универзитета у Бечу. У породичним сећањима забележено је да је студирао захваљујући помоћи Јеврејске црквене општине, а то потврђује и др Душан Стојимировић који је у исто време био студент медицине у Бечу. У *Казивањима* Стојимировић наводи да је Фаркић „живео са неких 50 круна месечно, колико му је слато из Србије од Јеврејске црквене општине“, што је била сума четири пута мања од стипендија српских државних питомаца [23]. Фаркић је, иначе, септембра 1891, након положеног првог ригорозума (*examen rigorosum* – строги испит), министру унутрашњих дела

упутио молбу за „државну помоћ да би започете студије довршио“ али му помоћ није била додељена [24].

Медицинска знања стицао је код чувених професора – анатома Толда (Carl Toldt, 1840–1920), физиолога Екснера (Sigmund Exner, 1846–1926), патолога-хистолога Штрикера (Salomon Stricker, 1834–1898), патолога Кундрата (Johann Kundrat, 1835–1893), хирурга Билрота (Theodor Billroth 1829–1894) и Алберта (Eduard Albert, 1841–1900), интернисте-неуролога Нотнагела (Carl Nothnagel, 1841–1905), гинеколога-акушера Хробака (Rudolf Chrobak, 1843–1910) и Шауте (Friedrich Schauta, 1849–1919), дерматовенеролога Нојмана (Isidor Neumann, 1832–1906) и Капошија (Moritz Kaposi, 1837–1902), офталмолога Фукса (Ernst Fuchs, 1851–1830), судско-медицинског патолога Хофмана (Eduard von Hofmann, 1837–1897) и других. Велики утисак на њега несумњиво је учинио др Вилхелм Винтерниц, у то време приватни доцент за медицину на бечком Медицинском факултету, који је предавао изборни предмет под називом хидропатија. Могуће је да је Фаркић у току студија посетио Винтерницов завод за хидротерапију који је од 1865. године постојао у Калтенлојтгебену (Kaltenleutgeben), месту удаљеном тридесетак километара од Беча.

Аврам Фаркић је био марљив студент. Први ригорозум, који је обухватао хемију, анатомију и физиологију и полагао се у петом семестру, положио је 17. јула 1891. Други ригорозум, у којем су се после десетог семестра полагали патолошка анатомија са хистологијом, општа и експериментална патологија, фармакологија и рецептура, интерна медицина, психијартија и неуропатологија, положио је 28. новембра 1893, а трећи, који је обухватао испите из хирургије, гинекологије и акушерства, офталмологије, кожных болести и сифилиса, хигијене и судске медицине, положио је 28. јуна 1894. године. За доктора целокупног лекарства промовисан је 7. јула 1894. [25].

По повратку у Србију, јануара 1895. учествовао је на конкурс Општине београдске за избор општинског лекара али је тог пута изабран др Милорад Гођевац [26]. Започео је рад као приватни лекар, оглашавајући у штампи да „лечи специјално женске болести и болести гуше и ушију“. Као и други приватни лекари, сиротињу је лечио бесплатно [27]. За место општинског лекара безуспешно је конкурисао још три пута – октобра 1895, фебруара 1896. и фебруара 1900. године, а затим је одустао од намере да добије општинску или државну службу и посветио се приватном послу. [28, 29, 30] Септембра 1896. године отворио је *Први српски завод за лечење хладном водом и масажом* који је водио до смрти 1925. године. Назив завода се током година донекле мењао али је у Београду био познат као „Завод др Фаркића“, а после 1919. и као „Санаторијум др Фаркића“. О угледу који су др Фаркић лично и сам Завод, уживали у Београду говори чињеница да је Завод под истим именом наставио с радом и после његове смрти, све до почетка Другог светског рата.

Доктор Фаркић је био иницијатор оснивања Акционарског друштва „Терапија“ које је 1911. године отворило први завод за физикалну медицину у Врњачкој Бањи, тада под називом

Завод за лечење водом и електриком „Терапија“. До Првог светског рата био је то најмодернији бањски санаторијум у Србији. Своје искуство Фаркић је уложио у уређење Завода, а затим је био управник „Терапије“ током бањских сезона 1911, 1912, 1913. и 1924. године. Наиме, тек 1924. године, пет година од завршетка Првог светског рата, Акционарско друштво „Терапија“ успело је поново да уреди свој Завод и да га отвори за публику [31].

Уочи Првог светског рата др Фаркић је у огласима у штампи потписиван као „специјалиста за физикално лечење“ и „специјалиста за физикално лечење унутрашњих и нервних болести“. [32] Следећи траг тих огласа, покушали смо да утврдимо да ли је др Фаркић и формално био први специјалиста у области физикалне медицине у Србији. Документи који би то потврдили за период до почетка Првог светског рата не налазе се у фонду Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела у Архиву Србије. С друге стране, у породичним забелешкама постоји податак да је био специјалиста неуролог, а у Заводу се највише и бавио лечењем неуролошких обољења. Током својих боравака у иностранству имао је прилике за стручно усавршавање.

Услови и начини за стицање звања специјалисте дефинисани су после Првог светског рата, прво Уредбом о лекарима специјалистима (1919) [33], а потом Законом о лекарима специјалистима (1921) [34]. Члановима бр. 2 и Уредбе и Закона одређене су „специјалне струке“ односно „стручне групе“ („интерна медицина, хирургија, гинекологија, неурологија, балнеологија, фтизео-терапија, ортопедија са мекано и електротерапијом“ итд). Међу њима није била наведена физикална терапија али је на крају члана стајала реченица: „По оцени Санитетског Савета могу се одређивати и друге струке и њихове групе као специјалне“. То значи да је после Првог светског рата др Фаркић могао да поднесе молбу новоустројеном Министарству народног здравља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за признавање специјализације било из физикалне терапије било из неурологије. Међутим, због некомплетности одговарајућих фондова у Историјском архиву Београда (фонд Лекарске коморе) и Архива Југославије (фонд Министарства народног здравља и социјалне политике Краљевине Југославије) питање специјализације др Фаркића није било могуће разрешити.

Као резервни санитетски официр др Фаркић је учествовао у балканским ратовима, а такође и у Првом светском рату до фебруара 1915. године, када је оболео од пегавог тифуса [35]. Из Ниша је као реконвалесцент враћен у Београд, где је дочекао окупацију. Од наредне, 1916. године до ослобођења наставио је рад у свом Заводу. Указом краља Александра од 10. марта 1924. произведен је у чин резервног санитетског пуковника. Био је одликован Сребрном медаљом за ревносну службу (1914) и орденом Св. Саве V реда (1915) [36, 37].

У браку са Јоханом (Јованком-Саром) рођеном Флеш (Johana Flesh, 1879–1936), са којом се венчао 1900. године, имао је две кћерке – БERTУ-Бранку (1901–1983) и Ани-Хану (1906–1961) [38]. БЕРТА је била удата за познатог београдског лекара др Александра Белића (1889–1954), дерматовенеролога, сина др Бернарда Вајсфогела (Bernhard Weissvogel), који је 1894.

године своје презиме заменио српским Белић. Ћерка Ани (у документима помињана и као Анчи) била је удата за Вилијама Берншо (William Bernshaw) из Велике Британије [39].

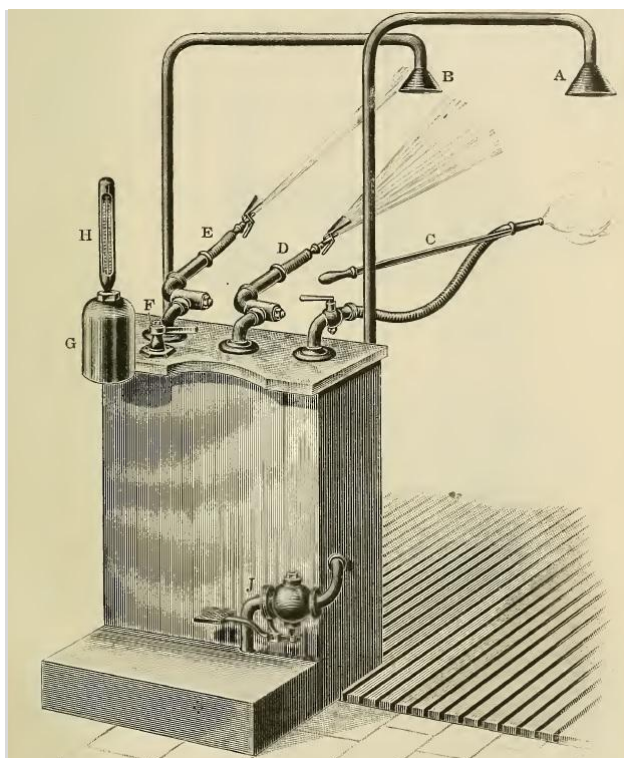
У Српском лекарском друштву, за чијег је редовног члана изабран на Главном годишњем скупу 1896. године, др Фаркић је био од оних чланова који ретко учествују у дискусијама [40]. Поводом његове смрти, топле речи изговорио је тадашњи председник Друштва проф. др Ђорђе Јоанновић: „Старији чланови нашег друштва сећају се са колико се је воље, вредноће и стручног знања *Д-р Фаркић* заложио да као први код нас уведе хидротерапију и на тај начин скрене пажњу надлежним и упозна широке масе публике са великом здравственом и научном користи, које се може црпети из природних извора, којим баш наша земља толико обилује. Сваки од нас зна с коликим се тешкоћама има борити онај који хоће да уведе у живот једну нову идеју. И др Фаркић имао је испочетка да се бори са многим предрасудама, али благодарећи својој великој стручној спреми придобио је доста брзо лекарске кругове и својом симпатичном појавом стекао велико поверење како у варошкој публици, тако и у народу – код сељака. (...) С пуним правом може се рад др Фаркића такмичити с радом Професора Винтерница и осталих светских хидротерапеута. Његова смрт оставила је за собом једну велику празнину у тој грани медицине и ми сви дуго ћемо осећати да смо у Др Фаркићу изгубили одличног друга, спремног стручњака, доброг човека и лекара“ [41]. Преминуо је 25. фебруара 1925. у 59. години. Сахрањен је на Сефардском гробљу у Београду.

ЗАВОД ЗА ФИЗИКАЛНУ ТЕРАПИЈУ ДР ФАРКИЋА

У односу на варош из које је отпутовао на студије, др Фаркић је по повратку из Беча затекао Београд који је много више личио на европске градове. Улице су у међувремену добиле електричну расвету, пуштен је у рад водовод, уведен је трамвајски превоз, отворено је неколико фабрика, више нових трговина и ресторана западног типа. Подизале су се вишеспратнице али је већина Београђана и даље живела у приземним кућама издељеним на мале, нехигијенске станове. У социјалној структури града преовлађивали су ситни трговци, занатлије, надничари и слуге. За разлику од унутрашњости Србије, у престоници је број лекара био релативно велики – 1895. године било их је преко четрдесет. Поред оних у државној служби (окружни лекар и болнички лекари), о здрављу грађана бринуло се осам општинских и више од десет приватних лекара. Већина доктора медицине запослених у државној служби такође је обављала приватну лекарску праксу [42]. Уз несумњиву жељу за применом стечених знања, постојећа конкуренција у редовима лекарског staleжа с једне стране и миље *европеизираној* Београда с друге, могли су да буду фактори који су определили др Фаркића да се упусти у ризик оснивања једне нове, модерне медицинске установе чији успех није могао да буде загарантован.

Марта 1896. др Фаркић је Министарству унутрашњих дела поднео молбу за отварање „хладноводног купатила са масажом за лечење“ у Београду, као и план за подизање зграде за ту

намену [43]. Дозволу је добио и септембра месеца отворио је *Први српски завод за лечење хладном водом и масажом*. Завод је почео с радом у „засебним просторијама Савамалског купатила“ и ту је остао наредних пет година. Из огласа у Малим новинама сазнаје се да је лечење спровођено „по методи проф. Др В. Винтерница, разним процедурама са признато лековитом савском водом“, а да су главне индикације биле „нервозност (неврастенија), хипохондрија, неуралгије, грчеви, главобоље, узетости, несаница, вртоглавица, импотенција, катарти плућа и марамице, катарти стомака и црева, шуљеви, болести јетре и слезине (далак), недокрвност (малокрвност код девојака), зачеци туберкулозе и шкрофулозе, костобоља (гихт), реуматизам (зглавкава и мишића), грозница, јаке угојености, женске и тајне болести“. У Заводу су радили дипломирани масери и масерке из Беча, „вични хидротерапевтичним процедурама“ [44]. Винтерницов хидротерапијски метод заснивао се на различитим начинима употребе воде

Слика 3. Статична апаратура за хидротерапију помоћу тушева (*Douchekatheder*), изум проф. др Вилхелма Винтерница.

Figure 3. Static apparatus for hydrotherapy with showers (*Douchekatheder*) the invention of Prof. Dr. Wilhelm Winternitz.

при чему су њена својства (тврдоћа, температура и притисак под којим се апликовала) и дужина трајања процедуре били тачно одређени према дијагнози обољења. Поред туширања, за које је Винтерниц конструисао два апарата – преносиви *Ombrophore* и статични *Douchekatheder* [45], у хидротерапијске процедуре спадала су купања у кади (целог тела или појединих делова), поливања водом, трљања, хладне облоге и умотавања тела (слика 3).

Две године касније уведена је и електротерапија, па се Завод у огласима појављује под називом *Први српски завод за лечење хладном водом, масажом и електрицијом* [46]. Исте 1898. године, 14/26. јуна, Фаркић је у Београду, у Коларчевој улици бр. 5, у кући Ристе

Миленковића, отворио и *Први завод за ортопедију, шведску гимнастику и масажу*. О отварању завода известио је Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела [47]. „Скрећемо пажњу наше читалачке публике“, писао је тим поводом Мали журнал, „да не треба више да се крене преко са својом болесном децом у заводе такве врсте, кад га у својој средини имамо“ [48]. У реклами објављеној у истим новинама наводи се да су за нови Завод из Стокхолма набављени „оригинални апарати“. То су вероватно биле Зандерове машине за механотерапију. Као стручна лица ангажовани су „професор П. Магвашић и његова госпођа,

који су преко 20 година у сличним заводима у Штокхолму и Амстердаму и на рационалној и научној основи своје искуство обогатили“. Госпођа Магвашић је вршила масажу госпођа и госпођица, по потреби и у њиховим становима. У индикацијама за лечење на првом месту наведене су „различне деформације кичменог стуба и екстремитета“ настале услед „ослабелих мишића, недовољног вежбања (кретања) и навикнутог слабог држања (особито код деце)“. Даље, лечиле су се „сваковрсне болести зглавкова, запаљења и укочености тетиве из мишића, а за тим сви застарели (хронични) отоци жлезда; реуматизам мишића и костобоља (Gicht); сушење екстремитета (Schrumpfung), које је дошло услед неправилног развијања, или дугом неупотребом појединих органа (н.пр. после костобоље и других тешких болести); (...) абнормална осећања (Anaesthesia, Hyperaesthesia, Paraesthesia); раздражење кичменице (Spinal Irritation), сушење кичме (Tabes); кахексија после грознице; многе врсте слабо развијеног грудног коша, као и плућни надим (Emphysema); хореа, (Veistanz), вртоглавице, грч у руци (Schreibkrampf)“. Као и у Заводу у Савамали, и у Ортопедском заводу лечени су малокрвност, реуматизам и гихт, неурастенија, хипонондрија, хистерија, ишијас, мигрена, катар желуца и црева, „неуредне столице“ и гојазност [49].

Оба завода, а посебно ортопедски, била су потпуна новина у Београду и у Србији. Београђани и становници Округа београдског (а и сви грађани Србије коју су то себи могли да приуште), који су због хроничних обољења упућивани у бање и у иностранство, сада су и у престоници имали могућности за лечење и рехабилитацију. У београдској средини новост су биле и корективна гимнастика за децу, затим третмани гојазности, као и третмани здравствених проблема везаних за професију (грч мишића услед писања – „Schreibkrampf“, код писара, на пример). Лекарима су позвани да своје пацијенте шаљу у Завод, уз уверење да ће се „у истоме лечење њихових болесника тачно по њиховим упутствима вршити“. Завод је као посебна установа вероватно радио само те године. Већ наредне године о њему нема помена у документима Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела, а у штампи се рекламира само Завод у Савамали, сада под именом *Први завод за лечење хладном водом, шведском гимнастиком, масажом и електрицијом*. Очигледно је да су опрема и терапијске процедуре, којима су била додата и „вештачка минерална купања“, надаље били обједињени под једним кровом [50]. Све до Првог светског рата Завод је током године радио од 1. маја до 1. октобра (тај се период углавном поклапао са бањским сезонама) и обично је првих дана маја у штампи оглашавано да „отпочиње овогодишњу сезону“. Сам др Фаркић радио је као лекар Завода, а током целе године и као приватни лекар.

Идеја о изградњи наменске зграде Завода реализована је 1901. године. Зграда је подигнута преко пута Калемегдана, на углу тадашњих улица Кнез Михаилов венац (данас Тадеуша Кошћушка) и Цинцар-Јанкове. Саграђена на косом терену, као објекат са три новона (сутерен, високи партер и таван), у облику ћириличног слова „Г“, зграда је била пространа али се лепо уклапала у околину. Пројектант је, нажалост, до сада остао непознат. Изнад главне

капије, из улице Кнез Михаилов венац, стајала је табла с натписом *Први српски завод за лечење водом, масажом, електрицитетом и шведском гимнастиком*, а уз капију, са леве стране, лекарска табла са именом др Фаркића. У новом смештају, Завод је проширио терапијске индикације (дилатација желуца и атонија црева), а широј публици су за купање на располагању стајали „базени и тушеви“ (слика 4).

Слика 4. Зграда Првог српског завода за лечење водом, масажом, електрицитетом и шведском гимнастиком.

Figure 4. Building of the first Serbian Institute for hydrotherapy, massage, electrotherapy and Swedish gymnastics.

Слика 5: Др Владан Ђорђевић на третману у Заводу др Фаркића.
Figure 5. Dr. Vladan Đorđević on treatment in Dr. Farkić Institute.

ски фризер-берберин Петар Јанковић – мајстор Пера [53] (слика 5).

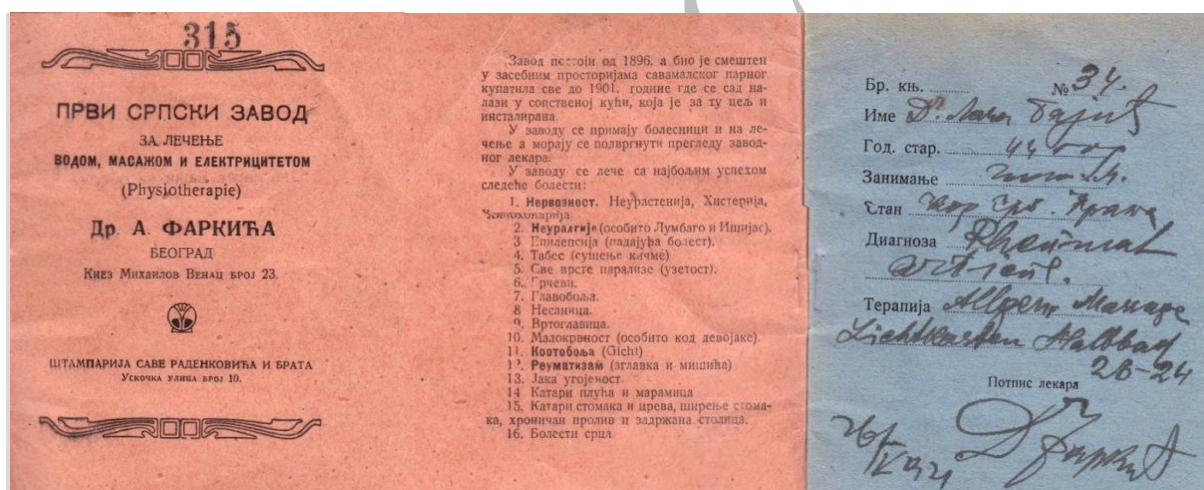
После неколико година, Завод је имао посебна одељења за жене и мушкарце и радио је од пет сати ујутро до седам увече. Уведена су била и такозвана ваздушна купања (топлим ваздухом), а спектру терапијских индикација додати су епилепсија и „претераност у раду“ [54]. Уочи Првог светског рата Завод је био темељно реновиран. У штампи су рекламиране најновије процедуре – „купања у угљеној киселини, ОЦЕГ, фанго и мор“ (фанго: процедура са умотавањем тела; моог: врста блата са тресетишта које је посебно богато минералима и

Наредене године у Заводу је, као четврто у граду, отворено и парно купатило. Број јавних купатила иначе је био недовољан према броју становника Београда, а из лекарских кругова стизале су критике на рачун њихових цена. Редовно коришћење купатила није било доступно огромној већини Београђана са ниским приходима [51]. У Фаркићевом купатилу чланови хуманих друштава имали су попуст за купања, а сиромашни чланови Друштва за чување народног здравља попуст од 25% на све услуге Завода [52]. За бријање, шишање и „сечење жуљева“ – услуге које су биле на расположењу корисницима и у другим купатилима, био је ангажован познати београд-

екстрактами многобројних биљака) [55]. У то време, јуна 1914, осамнаест година после оснивања Фаркићевог завода, у Београду је отворена још једна установа за физикално лечење – *Д-р Симића инстџиџуџи*. Власник је био др Станиша Симић, приватни београдски лекар, а у његовом Институту спровођена је терапија „светлошћу, Рентгеновим зрацима, радијумом, дијатермијом и другим модерним физикалним методама“ [56].

Као што је речено, Фаркићев завод је радио и током окупације, од 1916. године до ослобођења [57, 58, 59]. Грађанима Београда, у којем је број лекара био врло мали, значајна је била лекарска помоћ коју су могли у њему да добију. И сам нарушеног здравља после прележаног пегавог тифуса, др Фаркић се тих година бавио и лечењем тифусних секвела – болести срца и крвних судова. Важна промена догодила се 1919. године – отворено је одељење за стационарно лечење интернистичких болесника које је радило преко целе године, те је завод постао санаторијум. [60] Поред лечења „сифилиса у вези са *Салварзаном*“ (сигурно нежељених ефеката лека који су били бројни), раних поратних година уведене су још неке процедуре: „електрично знојење“ (спровођено у посебно конструисаним орманима са електричним сијалицама), дијатермија и „вештачко сунчање“ помоћу кварц-лампи које је тада постало веома популарно [61] (слике б).

Слика б. Књижица Завода са уписаном ординираним терапијом и потписом др Фаркића, 1921.
Figure 6. Institute chart with ordered therapy and Dr. Farkić's signature, 1921.

Након смрти др Фаркића, Завод су једанаест година (од 5. јуна 1925. до 1. новембра 1936) као равноправни пословни партнери водили др Цезар Кајон, специјалиста за ортопедску хирургију и др Хуго Клајн, специјалиста за психијатрију [62], касније познати редитељ, позоришни критичар и професор Академије за позориште, филм, радио и телевизију. Од средине двадесетих година до почетка Другог светског рата назив установе био је *Завод др Фаркића за физикално лечење*. Установљени су Клиничка лабораторија, коју је водила др Марија Лемешић [63] и Рендген-кабинет (слика 7).

Почетком тридесетих година зграда Завода, тада у власништву Јованке Фаркић, преправљена је и дозидана по пројекту грађевинског инжењера Живадина Радивојевића [64].

Слика 7. Др Хуго Клајн (1894–1981) у Санаторијуму др Фаркића (трећи здесна).

Figure 7. Dr. Hugo Klajn (1894–1981) in Dr. Farkić's Sanatorium (third from the right).

Добијено је више простора али је зграда умногоме изгубила од своје лепоте. Године 1934. у оквиру Завода свечано је отворен *Инстѿиѿуѿи за кулѿуру ѿела – Цандер инстѿиѿуѿи* „за даме, господу и децу“, као први институт те врсте у граду. У њему су под лекарским надзором грађани могли да упражњавају „слободне вежбе, механо-терапију и гимнастику за мршављење“ [65].

За децу су постојале посебне вежбе за лечење сколиозе и за кориговање неправилног држања тела. Код пацијената са реумом, гихтом и неуралгијама примењивана је и терапија лековитим блатом из Бање Пишћан у Хрватској, по оригиналној методи те бање. Хидроколон терапија, тада под називом „цревно купатило“, спровођена је „по најновијем систему доцента Броша“ [66] (Anton Brosch, просектор Војне болнице у Бечу, 1912. године је реафирмисао ту методу, познату још од античког периода).

У међуратном периоду Завод више није био једина установа своје врсте у Београду – осим у неколико специјализованих „амбуланти“ и „института“, различите методе физикалне терапије спровођене су у бројним приватним лекарским ординацијама и у санаторијумима. Након повлачења др Кајона из посла 1936, Завод је под управом др Клајна радио до 6. априла 1941. године [67]. Погођена тог дана у немачком бомбардовању Београда, зграда Завода изгорела је готово до темеља. Национализацијом извршеном 1945. године плац на којем је стајала одузет је кћеркама др Фаркића које су наследиле имање после мајчине смрти [68].

ЗАКЉУЧАК

Захваљујући медицинским знањима и искуствима стеченим у иностранству али и спремности да прихвати пословни ризик, др Аврам Фаркић је 1896. године у Београду основао прву домаћу установу за физикално лечење. Његов *Завод*, формиран по угледу на сличне институције које су већ неколико деценија постојале у западноевропским земљама, отворен је у периоду убрзане модернизације престонице. Несвакидашња истрајност др Фаркића и његова усмереност ка праћењу медицинских достигнућа и стручном усавршавању омогућили су континуирани развој *Завода* и његово трајање током четири и по деценије.

ЗАХВАЛНОСТ

За помоћ у истраживању најсрдachније се захваљујем Милошу Јуришићу (Музеј науке и технике – Београд); Душану Јованчевићу (Библиотека Матице српске); Бранки Џидић (Јеврејски историјски музеј, Београд); др Мартину Енеу из Архива Универзитета у Бечу (Dr. Martin G. Enne, Archiv der Universität Wien); др Зорану Ваџићу (Српско лекарско друштво); проф. др Ивани Радовановић, професору Медицинског факултета Универзитета у Београду у пензији, праунуци др Аврама Фаркића; Емилу Ешкеназију Луингеру, академском истраживачу историје јеврејских породица из Србије са Универзитета у Сао Паолу, Бразил (Emil Eskenazy Lewinger, academic researcher – History of Jewish families from Serbia, University of Sao Paulo, Brazil); Ангелини Банковић (Музеј града Београда); Владимиру Јаношеву (ФотоМузеј); Драгани Митрашиновић и Ирени Колај-Ристановић (Историјски архив Београда); Јелени Никчевић и Петри Ђурчић (Архив Србије) и Верици Микача (Библиотека Музеја науке и технике).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Melnick S. Per Henrik Ling – Pioneer of Physiotherapy and Gymnastics. *European Journal of Physical Education and Sport Science* 2015;1(1): 16.
2. Levertin A. Dr. G. Zander's medico-mechanical gymnastics: its method, importance, and application. *Stocholm: P. A. Norstedt & Söner*; 1893. p. 84–5.
3. Fischinger J, Fischinger A, Fischinger D. Doctor Zander's Medico-mechanical Institute in Opatija. *Acta Med Hist Adriat* 2009;7 (2): 257.
4. Tomandl M. Život i rad Konstantina Peičića: Prilog kulturno-političkoj istoriji Vojvodine. *Pančevo: Istorijski arhiv u Pančevu*; 2012. p. 50.
5. Peičić K. Moj put u Grifenberg ko Vikenti Prissnicu i njegovoj celitelnoj ladnoj vodi. *Srbski Narodni List* 1838 Sept. 17; III(37): 295.
6. Grmek M. D. Inauguralne disetacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1660–1865). *Starine knj.* 43. *Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*; 1951. p. 195.
7. Jovin S. Doktor Severijan Zavišić, prvi Srbin fizijatar. *Med Pregl* 1990; 43 (9–10): 421.
8. Lindenmayr E. P. Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen, mit Andeutungen über die gesammten Sanitätsverhältnisse im Oriente. *Temesvár: Druck und Verlag der Csanáder Dioecesan-Buchdruckerei*; 1876. p. 273-4.
9. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 1858, III, 69. Visokoslavnom Početeljstvu vnutreni dela: Predstavljena fisikusa okr. Smederevskog radi opredeljenja naplate za lečenje sa elektrisanjem od 1/13. januara i 4/12. marta 1858. i rešenja Početeljstva od 24. feb/8. marta 1858 i 14/26. maja 1859.
10. Privatni oglasi. Za svakoga – oglas br. 362(6-6). *Srpske novine* 1871 Apr. 17; XXXVIII(45): 226.
11. Conić Ž, Lazović M, Conić S. Prilog istoriji nastanka i razvoja službe fizikalne medicine i rehabilitacije u Srbiji. *Med Pregl* 2006; 59 (Suppl. 1): 10.
12. Čitali smo za vas. *Fizikalna terapija* 1996; 2(5): 43.
13. Jedan kulturni zadobitak – lekarima i bolnima. *Pravda* 1906 Nov. 21; III(319): 1.
14. Zavod za fizikalnu terapiju i balneologiju. U: *Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu 1920–1935. Beograd: Stručno tehnička litografija „Lito štampa“*; 1935. p. 138.
15. Maksimović J, Maksimović M. Dr Lazar Nenadović – prvi profesor fizikalne medicine i balneoklimatologije na Medicinskom fakultetu u Beogradu. (Accessed September 9, 2017). Available from: <http://www.rastko.rs/rastko/delo/14011>.
16. Jevrejski istorijski muzej. *Matična knjiga venčanih*, br. 586. Broj u registru: 29/1900, str. 113.
17. Arhiva porodica Farkić i Belić. *Zabeleška Vere Blečić, unuke dr Farkića*.
18. Latinčić O, Jovanović J, Kovčić T. *Pomenik žrtvama Holokausta u Beogradu. Beograd: Istorijski arhiv Beograda*; 2014. p. 51.

19. Dr Avram Farkic (1866–1925) - Genealogy – Geni. (Accessed October 13, 2017). Available from: <https://www.geni.com/people/Dr-Avram-Farkic/6000000067376798874>.
20. Archiv der Universität Wien, Med. Nationale WS (Wintersemester) 1888/89 – SS (Sommersemester) 1893.
21. Spomenica Muške gimnazije u Kragujevcu 1833–1933. Kragujevac: Odbor za proslavu stogodišnjice; 1934. p. 499.
22. Radojević V. R. „U spomen stogodišnjice Kragujevačke gimnazije: Kako se vaspitavalo“. Pravda Nov 5; XXIX(10.418): 1.
23. Stojimirović D. Kazivanja data istoričaru srpske medicne sanitetskom đeneralu dr Vladi Stanojeviću-Trnskom. Priedili Milivoj Nenin i Dragan Mrdaković. Smederevo: Narodna biblioteka Smederevo; 2007. p. 21.
24. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje 1891 – Delovodni protokol, 6196: Molba medicinara Avrama Farki za državnu pomoć da bi započete studije dovršio.
25. Archiv der Universität Wien, Med 12.2, p. 101 (Medizinisches Rigorosenprotokoll).
26. Rad odbora opštinskog – Redovni sastanak 16. februara 1895. Beogradske opštinske novine, 1895 Feb. 22; XIII(9): 36.
27. Dr. A. Farkić – oglas br. 577. Male novine 1895 May 14;/(133):1.
28. Rad opštinskog odbora – Vanredni sastanak 2. oktobra 1895. Beogradske opštinske novine, 1895 Oct. 15; XIII(43): 194.
29. Rad opštinskog odbora – Redovna sednica 29. Februara 1896. Beogradske opštinske novine, 1896 March 24; XIV(13): 51.
30. Rad odbora opštinskog – Redovni sastanak 10. Februara 1900. Beogradske opštinske novine, 1900 March 5; XVIII(11): 43.
31. Arhiv Jugoslavije, 65 – 1261 – 2245 (Ministarstvo trgovine i industrije, dokumentacija Akcionarskog društva „Terapija“)
32. D-r A. Farkić, specijalista za fizikalno lečenje unutrašnjih i nervnih bolesti – oglas br. 2034,1,10. Politika 1914 May 3; (3751): 4.
33. Uredba o lekarima specijalistima. Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1919 Nov 16; I(140): 2.
34. Zakon o lekarima specijalistima. Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921 Dec 27; III(290): 4.
35. Dnevne vesti, „Dr. Farkić“. Pravda 1915 Feb 16; XII(47): 2.
36. Ukaz Aleksandra naslednika prestola od 29. juna 1914. Službeni vojni list 1914 July 3; 34(19): 614.
37. Ukaz Aleksandra naslednika prestola od 31. maja 1915. Službeni vojni list 1915 June 8; 35(16): 332.
38. Borović-Dimić J. Jedna kuća – jedna priča. Graditeljsko nasleđe Vrnjačke Banje. Vrnjačka Banja: Zavičajni muzej – Zamak kulture, Kulturni centar Vrnjačke Banje; 2014. p. 232–3.
39. Izvod iz Matične knjige venčanih Hrama Svetih Apostola Petra i Pavla u Topčideru (Knjiga III, 1939, 49/6), br. 63 od 2. februara 1939 – Arhiva porodica Farkić i Belić.
40. Glavni godišnji skup držan 21. Januara 1896. Srp Arh Celok Lek 1896; 2(II): 116.
41. Zapisnik XV redovnog sastanka držanog 27. februara 1925. Srp Arh Celok Lek 1925; 27(7): 378.
42. Državni kalendar Kraljevine Srbije za godinu 1895. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije; 1895. p. 202–7.
43. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje. Delovodni protokol 1896: 2243 – “Dr Avram Farkić moli za odobrenje otvaranja hladnovodnog kupatila sa masažom za lečenje u Beogradu“; 2548 – Dr Avrama Farkić šalje plan uređenja kupatila hladnovodnog...; 3831 – Dr Avram Farkić šalje svoj plan za podizanje zgrade za hladnovodno kupatilo.
44. Prvi srpski zavod za lečenje hladnom vodom i masažom – oglas br. 825. Male novine 1896 Sept. 1; (243): 1.
45. Winternitz W, Strasser A. Hydrotherapie. Berlin: Wien: Urban & Schwarzenberg; 1898. p. 109.
46. Prvi zavod za ortopediju, švedsku gimnastiku i masažu – oglas. Mali žurnal 1898 June 14; V(182): 8.
47. Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje. 1898. Registar. Dr Avrama Farkića izvešće o otvaranju Zavoda za ortopediju i dr.
48. Beogradske vesti – Jedna novina. Mali žurnal 1898 June 14; V(162): 2.
49. Prvi zavod za ortopediju, švedsku gimnastiku i masažu – oglas. Mali žurnal 1898 June 19; V(167): 7.
50. „Prvi zavod za lečenje hladnom vodom, švedskom gimnastikom, masažom i elektricitetom“ – oglas br. 426. Male novine 1899 July 28; (221): bez broja stranice.
51. Miljković M. Negovanje kože i kupanje. Narodno zdravlje 1902 Nov; 7(11): 250.
52. Društvene vesti. Zdravlje April 1907; II(4): 127.
53. Prvi zavod za lečenje vodom, masažom elektricitetom i švedskom gimnastikom – oglas br. 276. Male novine 1902 May 21; XVII(138): 4.
54. Prvi srpski zavod za lečenje vodom, masažom, elektricitetom i gimnastikom – oglas. Pravda 1906 May 24; III(137): 2.

55. Prvi srpski zavod za lečenje vodom, elektrikom, masažom i gimnastikom Dr A. Farkića, specijaliste za fizikalno lečenje u Beogradu – oglas br. 2883,1,10. Politika 1914 May 4; (3752): 4.
56. D-ra Simića Institut – oglas br. 1952, 1-10. Politika 1914 June 28; (3755): 4.
57. Zavod za lečenje vodom, masažom i elektrikom D-r A. Farkića – oglas br. 395. Beogradske novine 1916 July 12; II(148): 4.
58. Ljekarska pomoć. Zavod za lečenje vodom, masažom i elektrikom Dr. A. Farkića – oglas br. 833-1. Beogradske novine 1917 June 3; III(150): 4.
59. Dr. Farkić – oglas br. 1209-1. Beogradske novine 1918 July 10; IV(182): 4.
60. Prvi Srpski zavod za fizikalno lečenje Dr. A. Farkića – oglas br. 6130. Pravda 1919 Nov. 2; XV(146): 2.
61. Sanatorijum za fizikalno dijetetično lečenje Dr. A. Farkića – oglas br. 758. Pravda 1922 May 7; XVIII(123): 4.
62. Istorijiski arhiv Beograda, Lekarska komora, 220/8. Dosije dr Cezara Kajona.
63. Istorijiski arhiv Beograda, Lekarska komora, 221/8. Dosije dr Marije Lemešić.
64. Spisak odobrenih planova zidanja od 25. oktobra do 25. novembra 1929. Beogradske opštinske novine 1929 Dec. 1; XLVII(20): 56.
65. Svečano otvaranje Instituta za kulturu tela. Pravda 1934 Okt. 8; XXX(10.751): 5.
66. Oglas. Lekar – časopis za praktična, socijalna i profesionalna pitanja medicine 1935 July 16; IX(196): IV.
67. Arhiv Jugoslavije, 39 – F. 73 (Ministarstvo narodnog zdravlja i socijalne politike Kraljevine Jugoslavije – Personalije). Dosije dr Huga Klajna.
68. Istorijiski arhiv Beograda, Fond 17 – Skupština grada Beograda, kutija 2, dosije 58, 169.